

OFFENTLIGE NØDHJÆLPS- ARBEJDER PÅ FYN

- FOR 200 ÅR SIDEN

Af Hans Chr. Johansen

Ved Reformationen konfiskerede kongemagten den katolske kirkes omfattende jordbesiddelser, og dermed bortfaldt også en stor del af grundlaget for den sociale indsats, som kirken havde gjort med pleje af syge og uddeling af mad og andre fornødenheder til socialt dårligt stillede.

Staten overtog i den følgende tid kun i begrænset omfang denne opgave, nemlig ved at nogle af de hidtidige klostre og deres økonomiske midler blev anvendt som stiftelser med boliger for gamle og syge.

Ved afvisningen af at gøre det til en statslig opgave at overtage den sociale indsats kunne magthaverne støtte sig til Luthers ord. I skriftet »Til den kristelige adel af den tyske nation« fra 1520 hedder det, at fattigforsørgelsen skulle ske på lokalt niveau, byen eller sognet. Hver lokal enhed skulle tage sig af sine fattige og sørge for, at der ikke kom udensogns fattige til. Luther fremhævede også, at hjælp kun skulle gives til dem, der fortjente det, fordi de ikke havde egne midler og ikke var i stand til at arbejde. Folk,

Det har som bekendt aldrig været let at bekæmpe fattigdom. Det fremgår også af denne artikel, hvor professor Hans Christian Johansen beskriver udviklingen i den nationale og lokale indsats for at nedbringe antallet af fattige, tiggere og omstrejfende betlere siden Reformationen. Både skiftende tiders lovgivning og syn på de fattige berøres, samtidig med at de lokale tiltag i praksis i blandt andet Odense og Nyborg skildres.

der drev omkring eller blot lod, som om de var fattige, skulle ikke have hjælp, og i det hele taget skulle hjælpen være af beskeden omfang. Det var tilstrækkeligt, at de fattige »ikke døde af sult eller kulde«. Staten kunne altså nøjes med at give regler for, hvorledes den sociale bistand på det lokale område skulle udformes.

I Danmark blev Luthers tanker i de første par hundrede år efter Reformationen udformet på den måde, at »omsorgen« for dem, der på grund af svagelighed ikke kunne arbejde, skulle bestå i, at de fik tilladelse til at tigge i den købstad eller det herred, hvor de var født eller

havde hjemsted, og for at man kunne vide, hvem det var, der havde denne ret, skulle herredsfogeder og sognepræster »besigtige« de nødlidende, og hvis de blev anerkendt som fattige, skulle de understyres med et særligt tegn, så de kunne identificeres. Udenbys tiggere skulle derimod afvises.

Disse regler gjaldt ikke for mennesker, som var arbejdsdygtige, men ikke havde et arbejde. Det blev den gruppe, som lovgivningen oftest omtaler – og på en negativ måde. Allerede i Christian III's første københavnske reces fra 1536 hedder det, at »herefter skal intet karskt eller arbejdsdygtigt menneske, som ikke er ramt af Guds plage eller sygdom, have lov til at tigge eller betle her i riget under trussel om dødsstraf«. Lignende bestemmelser kan med jævne mellemrum findes gentaget i lovgivningen i de følgende to hundrede år, dog således at man fra omkring 1600 gik over til at »indfange« sådanne tiggere og overføre dem til tvangsarbejde på landets fæstninger eller ved kongeligt slotsbyggeri. Der var således ingen forståelse for, at der kunne være situationer, hvor arbejdsvillige ikke kunne finde et arbejde på grund af dårlige økonomiske tider.

Fattigforordningerne af 24. september 1708

I 1708 blev der gjort et forsøg på at forbedre den sociale indsats ved to forordninger, den ene gældende for købstæder og landsogne, den anden for København.

Det nye i 1708-ordningen var, at de personer, der hidtil havde haft tigger-tegn – altså de »lovlige tiggere« – nu i stedet skulle have direkte hjælp fra det

offentlige, i byerne i form af en pengeunderstøttelse og på landet hovedsagelig i naturalier.

De grupper, der kom ind under de nye bestemmelser, var ifølge ordningen for landsognene 1) blinde, sengeliggende og dem, der slet intet kan fortjene, 2) små forældreløse børn samt 3) personer, der på grund af dårligt helbred, mange små børn eller andre lovlige årsager ikke kan tjene nok til at eksistere. Den sidste gruppe kunne få »nogen hjælp«. Men hvis de pågældende ved drukkenskab eller andre laster selv var skyld i deres fattigdom, måtte der ikke gives dem understøttelse, og alle, der ikke hørte hjemme i de berettigede kategorier – herunder altså alle arbejdsduelige - skulle tvinges til arbejde i anstalter. Endelig blev enhver form for tiggeri forbudt.

Betingelsen for, at dette kunne gennemføres, måtte naturligvis være, at de lokale fattigvæsener fik tilført flere midler end hidtil, men her gik man forsigtigt frem. Det var ganske vist muligt at bestemme, at offentligt ansatte skulle betale en fattigskat på 1% af deres løn, men over for andre fandt man et kompromis mellem frivillighed og tvang.

I ordningen for købstæderne hedder det, at der skulle indrettes en bog, hvori alle efter evne og vilkår skulle lade sig opføre med, hvad man årligt som en frivillig gave ville betale til de fattige. Betalte man ikke, skulle de skyldiges navne oplæses fra prædikestolen. På landet skulle præsten sammenkalde sine sognebørn og efter en »alvorlig formaning« få dem til at sige, hvad de ville give årligt i form af levnedsmidler til de fattige.

Administrationen skulle ske ved, at der blev indrettet lister over de fattige, der meldte sig og blev godkendt til at modtage hjælp, og de indsamlede mid-

Fattigforordningen af 24. september 1708. Foto: Marianne Weigel.

ler og andre gaver skulle af særligt udpegede inspektører bruges til uddeling – i byerne hver mandag, på landet enten en gang om ugen eller en gang om måneden. Det normale blev, at man i byerne inddelte de godkendte fattige i klasser efter behov, og for hver klasse blev der bestemt et fast beløb til hver modtager. I Odense var de højeste satser på omkring 10 daler om året og de laveste 1-2 daler, beløb, der langt fra forslog til at dække selv de mest nødtørftige udgifter, og gennem hele 1700-tallet fortsatte klagerne derfor over de mange tiggere, man mødte på byens gader. Klientellet, der modtog hjælp, var domineret af ældre kvinder, der var enker og som oftest kunne henvise til sygdom som baggrund for deres ansøgning om at blive optaget på fattiglisten. På landet fik naturalietilskuddene efterhånden karakter af en omgangsforløbelse, der bestod i, at den fattige blev knyttet til nogle gårde, hvor han eller hun kunne få mad. Hvis vedkommende havde nogen arbejdskraft, måtte der til gengæld ydes en arbejdsindsats.

Det skulle hurtigt vise sig, at den lokale indsats med at få beboerne til at tegne sig for årlige beløb ikke svarede til lovens intentioner, og i 1734 blev der

givet købstæderne mulighed for at udskrive en egentlig fattigskat på personer, der ikke lod sig opføre i de officielle bidragsbøger. Det skete derefter, men der var de fleste steder store problemer med at få inddrevet skatterne, så provenuet blev kun beskedent, og satserne for, hvad hver enkelt bistandsmodtager fik, kunne ikke sættes op.

Oplysningstidens nye tanker

Sidste halvdel af 1700-tallet betød på mange områder et opgør med de tanker, der havde præget de foregående to århundreder. Blandt de nye ideer var et ønske om at vise større humanitet og mere tolerance og et angreb på despotiske misbrug fra enevældige fyrsters side, og dette førte videre til opstilling af grundlæggende menneskerettigheder, der skulle være gældende for alle. Det var sådanne tanker, der blev indføjet i den amerikanske uafhængighedserklæring fra den 4. juli 1776, om, at »alle mennesker er skabt lige«, og at der findes umistelige rettigheder omkring liv, frihed og stræben efter lykke, som skal sikres af statsstyrelser, der har fået deres magt gennem befolkningens samtykke og kun har den, så længe folket ikke øn-

sker at indsætte en ny styrelse.

Samtidens økonomer fulgte trop. De holdt ganske vist fast ved de hidtidige ideer om vigtigheden af statsmagtens styring af det økonomiske liv og af en stor befolkning, men midlerne og formålet skiftede karakter. Den hidtidige temmelig ensidige fremhæven af udenrigshandelens betydning blev erstattet af støtte til økonomisk vækst i alle erhverv, og hvor magt hidtil havde været det vigtigste formål, blev det nu erstattet af rigdom og vel at mærke rigdom for hele folket.

Disse ideer fik også betydning på det socialpolitiske område, hvor der i de fleste lande gennemførtes mere humane reformer.

Oplysningstidens nye socialpolitik på dansk grund

De nye tanker satte sig i Danmark spor på tre områder: Forebyggelse i form af forsikringer mod ulykke og hjælp til personer, der var på vej til at komme i en nødsituation, anerkendelse af eksistensen af ufrivilligt arbejdsløse, der burde hjælpes til at komme i arbejde, og behovet for en tæt kontakt mellem den enkelte nødstedte og hans eller hendes »sagsbehandler«.

Tanken om at kunne anvise offentligt arbejde til arbejdsløse blev tidligt afprøvet, da der i flere landsdele blev oprettet såkaldte tugt- og manufakturhuse. En sådan form for »offentlige arbejder« blev således indarbejdet i fundatsen fra 1752 for tugt- og manufakturhuset i Odense. Det hedder her, at ved siden af løsgængere, fattige, der løb om på landet, ulydige og opsætsige børn, ægtefolk, der levede uforligeligt med hinanden, alle, der blev idømt lejer målsbøder og

personer, der ved ladhed og et ryggesløst levned kom ud i fattigdom, skulle det også stå frit for »andre fattige mennesker, som gerne vil, men ikke altid kan få arbejde, at melde sig for inspektørerne for tugthuset for der frivilligt at arbejde, da de og skal nyde betaling for deres arbejde efter billighed.«

Det viste sig dog hurtigt, at tugthuse fik et meget blakket ry på grund af mange af arrestanternes umoralske gøren og laden, og den industrielle produktion blev en stor underskudsforretning. Det var derfor kun i de første år, at der henvendte sig frivillige, og beskæftigelseseffekten for arbejdsløse blev derfor næsten uden betydning.

I stedet forsøgte man ved en nyordning af det københavnske fattigvæsen i 1771 at »forskaffe den stræbsomme nødlidende, der ikke kan finde arbejde og fortjeneste« en levevej ved, at der i hvert sogn blev oprettet en plejekommission, der kunne henvise folk, der manglede arbejde, til et magasin, hvor de kunne blive forsynet med råvarer til at spinde, strikke eller væve i deres hjem. Desuden blev der på det kort forinden oprettede Almindeligt Hospital oprettet et lærerdsmanufaktur til beskæftigelse af fattige, og yderligere kunne private fabrikanter, der ville beskæftige fattige, få et tilskud fra det offentlige. Beskæftigelsen ved disse foranstaltninger blev ganske omfattende, men også kostbar for fattigvæsenet, og der kom efterhånden en del klager over, at fattige svindlede med de råmaterialer, som de fik udleveret på magasinerne, eller lod andre udføre arbejdet, mens de fortsatte med at tigge. Da det ikke viste sig muligt at få øget

Fundats for Tugt- og Manufaktur-Huus udi Odense 1752. Foto: Marianne Weigel.

FUNDATION

II

Det med Kongl: Aller-
naadigst Approbation

oprettede

Sugt- og Manufactuur-

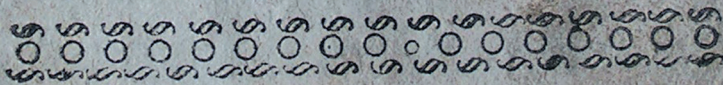
SULS,

udi Odense,

For

FYEN og LANGELAND

Med undertiggende Ver.

Odense tryckt Mar 1752.

statstilskuddet til lærredsmanufakturet, blev denne virksomhed standset i 1781.

Tanken om iværksættelse af offentlige arbejder for arbejdsløse fattige i København blev dog ikke opgivet. Mellem 1787 og 1790 blev der i hovedstaden oprettet sognearbejdshuse, hvor fattige kunne få anvist arbejde, som enten var bestilt af private eller bestod i spindearbejde, hvor fattigvæsenet forsynede dem med råvarer.

Oplysningstidens socialreformer

Det var imidlertid ikke kun i København, at de nye tanker vandt indpas. I oktober 1787 blev der nedsat en kommission »angående fattigvæsenets bedre indretning både i købstæderne og på landet«. I kommissoriet hedder det blandt andet, at der skal findes frem til en indretning, hvorved »alle virkelig fattiges forsørgelse, deres beskæftigelse, som endnu kunne udrette noget, fattige børns underholdning og opdragelse i kundskaber og arbejde, de fattige syges pleje og betleriets afskaffelse fuldkommen og med bestandighed kunne opnås.«¹

Kommissionen afgav i december 1791 en forestilling på 123 sider. I den hedder det, at formålet med en reform skal være, at man skal nå frem til, »at al virkelig trang, hvorunder forstås alt, hvad som med kræfternes muligste anstrengelse eller ved nære pårørendes hjælp ikke kan tilvejebringes være sig til nødtørftig underholdning eller til fornøden pleje i sygdoms tilfælde, eller til børns opfødelse og opdragelse, af den offentlige foranstaltning bør erstattes«, og »at denne forsorg for trængende bør strække sig ikke alene til dem, som kan formodes at ville blive genstand for den offentlige understøttelse for bestandig

eller i en betydelig tid, men også til dem, som af en eller anden årsag kan komme til at savne det ham i ovenanførte omstændigheder uomgængeligt fornødne på en kort tid.« Desuden bør hvert sogn sørge for at beskæftige sine fattige med nyttigt arbejde.

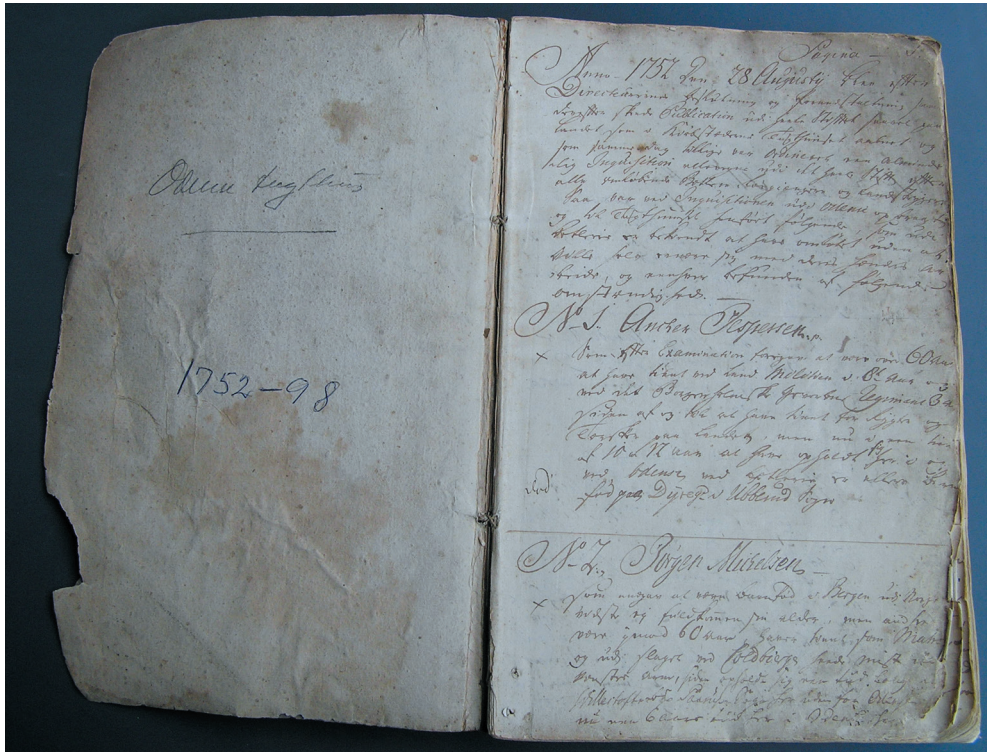
Uheldigvis kom forestillingen på et tidspunkt, da styrets kræfter var samlet om at få gennemført en omfattende finansreform, der skulle rette op på det betydelige underskud på statsregnskaberne, der var opstået som følge af den kortvarige deltagelse i den svensk-russiske krig, og en realisering af planerne måtte derfor vente på bedre tider.²

Kommissionen havde parallelt med dette arbejde også beskæftiget sig med forholdene i København, og efter en del yderligere kommissionsarbejde i det følgende år blev det i København, at der først blev gennemført en nyordning med »En kongelig approberet plan for Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse i Staden Kiøbenhavn og dens Forstæder« af 1. juli 1799.

Ifølge loven skulle der gives hjælp til alle trængende, som ikke selv kunne skaffe sig det nødvendige til livets og helbredets opretholdelse, dvs. dem, der stod uden arbejde, de gamle, de syge og de svage, og loven tog også sigte på at yde forebyggende hjælp til personer, der på grund af personlige uheld stod i fare for at komme under fattigvæsenet.

En nyordning for provinsen kom først i 1803, men den var ikke så moderne i sit tilsnit som den københavnske, idet den direkte forebyggende indsats var mindre udtalt i lovteksten.

De fattige blev inddelt i tre klasser. Til første klasse hørte gamle, syge og kronisk invaliderede, som ikke kunne tage vare på sig selv. De skulle forsynes

Protokol over tugthusfanger i Tugt- og Manufaktur-Huus udi Odense 1752 - 98.
Foto: Marianne Weigel.

af fattigvæsenet med brød, mel, ærter, gryn, malt, flæsk, smør og ost, de nødvendigeste klæder, husly og varme samt pleje i sygdomstilfælde, men også korn eller penge kunne komme på tale. Anden klasse bestod af forældreløse børn og børn, som forældrene ikke drog nødvendig omsorg for. Disse børn skulle på fattigvæsenets regning opdrages hos plejeforældre, der var underkastet »bestandigt tilsyn«. Til tredje klasse hørte de personer, der behøvede hjælp, fordi de havde nogen arbejdsevne. Fattigvæsenet var forpligtet til at skaffe denne gruppe arbejde afpasset efter deres kræfter til en aflønning efter »gangbar pris«, der blev suppleret med fødevarer, brændsel og læder eller undtagelsesvist penge, så ingen led mangel »på det nødtørfte«.

Her var ikke tale om anbringelse på en arbejdsanstalt og manglende aflønning, men derimod om adgang til et arbejde.

For at finansiere nyordningen skulle der udskrives en egentlig fattigskat, der kunne indbringe tilstrækkeligt til at opnå lovgivningens intentioner.

Nyborg som et forbillede

I flere af de fynske byer afventede man ikke 1803-reformen, før der blev foretaget ændringer i det bestående utilstrækkelige system under 1708-lovgivningen. Formodentlig har præster, bystyrernes medlemmer og andre toneangivende personer fulgt de forskellige kommissionsarbejder og den offentlige debat i samtidens tidsskrifter, som de gav an-

ledning til.

Mest opsigt blandt de fynske initiativer synes en nyordning i Nyborg at have vakt. Den blev omtalt i de københavnske kommissionsarbejder fra 1790'erne og fik lovord med i en artikel i tidsskriftet »Iris og Hebe«, der blev læst i landets toneangivende kredse.³

Den lokale initiativtager var den residerende kapellan Anders Larsen Schonning. Han udarbejdede en plan, dateret den 17. august 1789, hvor han opfordrede nyborgenserne til at tegne sig for årlige bidrag til drift af en arbejdsanstalt, dér kunne beskæftige fattige mennesker, som skulle kunne henvende sig på anstalten og enten arbejde der med forskellige former for tekstilarbejde eller eventuelt efter en prøvetid få materialer med hjem, så de kunne bearbejde dem i hjemmet.

Baggrunden for hans plan var at få nedbragt »det store antal af indenbys betlere, som ikke alene ugentlig, men endog daglig løbe fra hus til hus, gade op og gade ned og går landet omkring for at tigge«, og at »vore fattige børn ved dette ørkesløse betlerlevned ganske fordærves«, mens »fremmede gennemrejsende på en uforskammet måde overhænges og undertiden bedrages til at give dem almisse flere gange.«

Forslaget fik en gunstig modtagelse blandt de fleste nyborgensere, og inden længe havde omkring 200 mennesker forpligtet sig til at yde et årligt bidrag på tilsammen 430 rigsdaler – varierende i størrelse fra nogle få skilling til 16 rigsdaler.⁴

Kun færgefolkene og enkelte andre vægrede sig ved at bidrage, men deres begrundelser kendes ikke.

Sammen med andre af Nyborgs ledende personligheder blev planen

derefter udformet mere detaljeret i de følgende måneder. Arbejdsanstalten skulle omfatte et uldspinderi og et hørspinderi, og for de større børn, der fik arbejde i anstalten, skulle der sørges for undervisning ved ansættelse af en »læremoder«. Den reviderede plan blev derefter indsendt til højere godkendelse, som den fik ved kongelig konfirmation af 22. januar 1790, og de første fattige gik i gang med arbejdet i marts samme år.

Planen fik et betydeligt løft, da en af disse års mæcener, etatsråd Friederich Bagger (1710-91), ejer af godset Juulskov i Kullerup Sogn vest for Nyborg, fattede interesse for sagen. Han var ugift og havde ved flere lejligheder tidligere støttet sociale formål flere steder på Fyn.⁵

Han bestemte sig for at give et beløb på 8.300 rigsdaler til »pleje- og arbejdsanstalten« i Nyborg og gav samtidig meget nøjagtige instrukser for, hvordan beløbet skulle bruges. For 2.500 rigsdaler skulle der på det sted, hvor arbejdsanstalten tidligere på året havde begyndt sine aktiviteter i en ældre bygning, igangsættes et nybyggeri af en toetages ejendom, hvor den ene etage blev indrettet til et hjem for »gamle og skrøbelige mennesker, som formedelst alderdom, legemets bræk eller anden svaghed ej er i stand til ved arbejde at fortjene livets ophold«, mens formålet med den anden etage var, »at de arbejdsføre fattige, gamle og unge, kunne ved denne stiftelse have den fornødne indretning og bekvemme plads til uld- og linnedspind.«

Resten af beløbet skulle indsættes i den kongelige kasse, og det årlige renteudbytte skulle udbetales til driften af anstalten.

Ejendommen blev opført på hjørnet

af Nørregade og nuværende Baggersgade, hvor den lå, indtil den blev nedrevet i 1914 i forbindelse med en udvidelse af Nørregade.

De bevarede regnskaber viser, at arbejdsanstalten fik en hurtig start. I det første år var der beskæftiget 49 personer i linnedspinderiet – mest store børn og voksne kvinder - og 89 i uldspinderiet – mest voksne, og næsten halvdelen af dem var mænd - i kortere eller længere perioder. Nyborg havde da ca. 1800 indbyggere. Der var dog en klar overvægt af gamle og unge, men meget få i de mellemliggende aldersklasser. Det var naturligvis i overensstemmelse med Friederich Baggers intentioner, men om der har været betlere i de mellemliggende aldersklasser, der har holdt sig udenfor, er det ikke til at sige. Måske kan det dog have haft betydning, at der lidt ind i 1790'erne var en kraftig højkonjunktur på grund af Danmarks neutralitet under storkrigene. Det kan have betydet, at det ikke var så svært at finde arbejde, hvis man var ved godt helbred.

De gode tider for anstalten fortsatte frem til 1797. Så kom katastrofen. Den 11. og 12. september 1797 udbrød der en voldsom brand. Den startede i Adelgade, og med en kraftig østenvind bredte den sig til hele den vestlige del af byen med det resultat, at 143 gårde og huse eller omkring halvdelen af byen nedbrændte. Det gjaldt ganske vist ikke arbejdsanstalten, men det betød, at der i det følgende år ikke kom nogen frivillige bidrag ind til driften, samtidig med at den sociale nød i byen var stærkt voksende. Det blev derfor nødvendigt at optage lån, og det måtte man fortsætte med i de følgende år, da de frivillige bidrag var meget beskedne og efter århundredskiftet ret konstant kom til at ligge på omkring 200

rigsdaler, altså mindre end det halve af, hvad de havde været før branden.

I 1803, da den nye nationale fattiglov var blevet vedtaget og gav mulighed for at udskrive en egentlig kommunal fattigskat, besluttede fattigkommissionen derfor at sanere anstaltens finanser, så den fik tillagt nogle legatmidler og blev fritaget for en del af gælden. Fremtidig skulle anstalten have tillagt et årligt bidrag på 200 rigsdaler fra fattigskatten og måtte så indrette sine aktiviteter derefter. Det betød færre muligheder, og de blev yderligere indskrænket, da tilskuddet ikke blev »pristalsreguleret« under de følgende års inflation. På trods heraf fortsatte anstalten dog, men efter 1814 blev dens betydning som led i en realisering af de oprindelige tanker bag den efterhånden ringe.

Odense følger efter

I Odense var fattighjælpen efter 1708-loven efterhånden gået helt i opløsning på grund af myndighedernes udelige forvaltning.⁶ Efter at det havde vist sig, at ingen frivilligt søgte arbejde i Tugt- og Manufakturhuset, blev der ganske vist i 1770'erne gjort nogle forsøg med at skaffe arbejde til ufrivilligt arbejdsløse. Et linnedspinderi var i gang i et års tid fra 1773 til 1774 og nåede op på at beskæftige ca. 100 fattige, men måtte lukke på grund af svigtende finansiering, og bedre gik det ikke en arbejdskasse, der skulle overlade tekstilråvarer til videre forarbejdning i de arbejdsløses hjem.

Diskussionen i regeringskredsene i slutningen af 1780'erne nåede imidlertid også Odense. I 1788 holdt Odense-professoren Ole Nicolai Bytzow en tale i det lokale lærde selskab, hvor han behandlede fattigforsorgen og ud over

de traditionelle kategorier af nødstedte også nævnte, at »der kan være endnu en årsag til mangel hos folk, som både kunne og ville arbejde, nemlig at de ikke kan få arbejde, eller ikke så meget arbejde, som kan give dem livsophold. Disse fattige skulle og fortjene agt, da det synes, som fejlen ikke var på deres side.« Bytzow foreslog derfor, at der blev oprettet et arbejds hus, hvor arbejdsløse kunne komme og få anvist arbejde og afviser samtidig, at det kan ske i Tugt- og Manufakturhuset, fordi man havde afsky for at være dette sted.⁷

Talen var formodentlig en medvirkende årsag til, at der i 1789 blev gjort en kommunal indsats for at modvirke de uheldige beskæftigelsesmæssige virkninger af en truende virksomhedslukning.

I København var der i 1780 blevet oprettet et dugmanufaktur på Blågård med omfattende offentlig støtte, men for at formindske lønomkostningerne ved manufakturet blev det i 1786 besluttet at flytte virksomheden til Fredericia, hvor det skønnedes, at arbejdslønnen var en del lavere end i hovedstaden, så stykomkostningerne derved kunne reduceres med 10-12% og derved gøre produktionen mere konkurrencedygtig. Samtidig fik et uldvæveri i Odense, der havde arbejdet tæt sammen med Københavnavirksomheden også besked om at flytte til Fredericia.

Takket være Odensemagistratens indgriben lykkedes det imidlertid at få ændret på afgørelsen, så det kun var væveriafdelingen, der blev flyttet, mens spinderiet kunne blive i Odense og dér beskæftige fattige, der meldte sig til arbejdet.

Der blev derefter oprettet et spinderi og en spindeskole på Gråbrødre Kirke-

gård, efter at Friederich Bagger også her havde vist sig interesseret og skænket 1.000 rigsdaler til formålet, og desuden bidrog gehejmeråd A.C. von Holsten fra Langesø med et beløb, mens den offentlige støtte kom til at bestå af et årligt tilskud på 40 rigsdaler og 24 læs tørv.

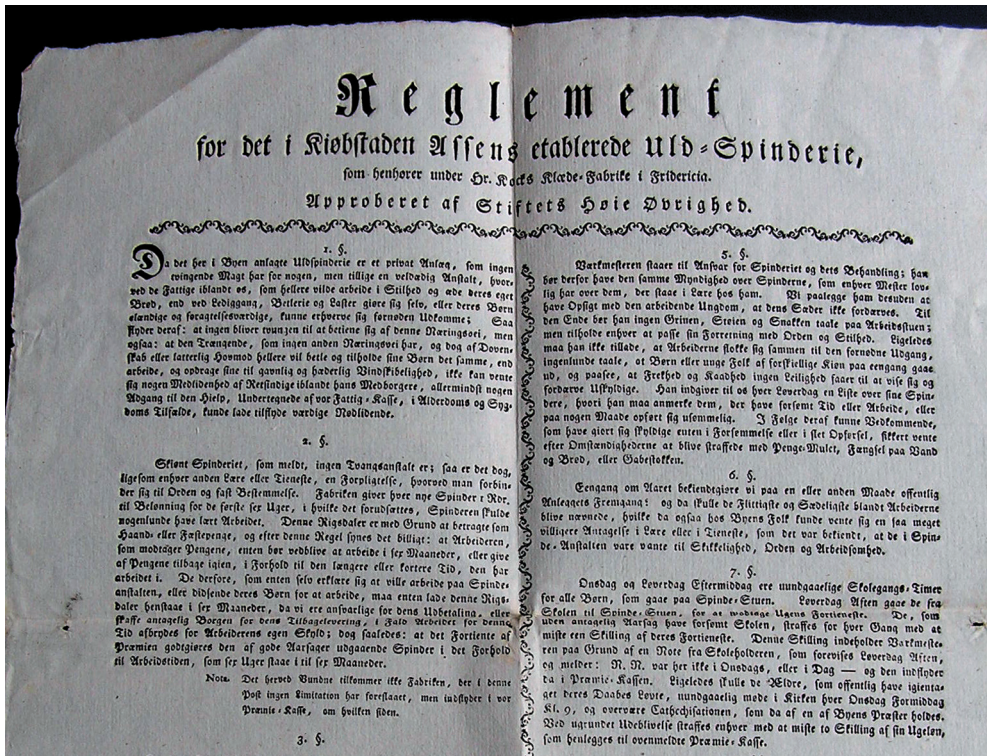
En mere grundlæggende reform blev der dog først taget initiativ til i Odense, da domkirkens sognepræst, L.P. Ancher, borgmester Michael Seidelin og byfoged L.M. Bendz i august 1791 i en skrivelse til stiftamtmanden foreslog, at der skulle indføres en ejendomsskat, der ville fire-til femdoble fattigvæsenets indtægter.⁸

Der var imidlertid stor lokal modstand mod en sådan skat, og resultatet blev i stedet, at der skulle tegnes frivillige bidrag, og det lykkedes ad den vej fra 1792 at få betydeligt større midler til rådighed end hidtil.

I den opfordring, der med bispens og stiftamtmandens underskrifter blev udsendt til Odenseborgerne, hed det bl.a., »at det er pligt efter evne at vise gavmildhed mod de fattige; at det er umuligt uden et anseligt sammenskud at kunne udføre den forehavende plan til de fattiges underholdning, som går ud på at forskafe byens fattige nødtørf-tig almisse og de arbejdsføre lejlighed til nyttigt arbejde.«⁹

Endnu i 1792 blev der også med kongelig tilladelse nedsat en fattigkommission, hvis sammensætning foregreb de bestemmelser, der kom til at indgå i reglerne fra 1803-ordningen for hele provinsen.¹⁰

Kommissionen enedes om følgende principper for sit arbejde: »1) at enhver nyder virkelig den underholdning af fattigkassen, som hans virkelige trang måtte til nødtørf-tig underholdning udfordre, 2) at enhver fattig, der kan ar-

Reglement for det i købstaden Assens etablerede Uld-Spinderie. Foto: Marianne Weigel.

bejde, vorder anvist og holdt til arbejde, og at således ingen hånd, der kan tage til arbejde, bliver ledig, og 3) at menigmand under intet optænkeligt påskud herefter mere udsættes for den fattiges trygling, være sig enten i huset eller på gaden.«¹¹

I den følgende tid holdt kommissionen månedlige møder, hvor fattigvæsenets finanser blev holdt under nøje kontrol, og hver enkelt fattig fik sine forhold gennemgået og derefter tildelt den understøttelse, som man fandt passende, og som var langt rigeligere end det, der var blevet ydet tidligere.

På beskæftigelsesområdet fik kommissionen gennemført, at spinderiet i 1794 blev fornyet og udvidet med lokaler i Gråbrødre Hospital, men efter nogle års forløb var der kun få, der søgte ar-

bejde dér, og i stedet kom der omkring århundredskiftet nye planer.

De blev ført ud i livet ved, at kontrakten med Fredericiavirksomheden blev opsagt, og i stedet blev spinderiets produktion – nu af hørgarn – med jævne mellemrum solgt ved offentlige auktioner på rådhuset. Vigtigt var det også, at der kom en ny daglig ledelse, og at byens tilskud blev forøget til ca. 100 rigsdaler om året. Beskæftigelsen steg nu igen, og lister over de fattige, der meldte sig, tyder på, at det især var kvinder, der kom i arbejde. Et regnskab fra 1804, der dækker de foregående godt fire år, viser, at der da var spundet 12.066 pund hør og 3.311 pund blår, mens der var blevet udbetalt 1.988 rigsdaler i løn til de beskæftigede.¹²

Udvidelsen af produktionen betød,

at der blev brug for større lokaler. Først havde man forestillet sig, at virksomheden skulle have hjemme i den tidligere magasingård på Torvet, (Albani Torv) men efter at 1803-loven var blevet gennemført med pålæg af en fattigskat, der stillede flere midler til rådighed, købtes i 1804 i stedet gården på hjørnet af Overgade og Paaskestræde (på adressen Overgade 19), hvor der blev indrettet et spinderi for både hør og uld, samt en kartefabrik og en fattigskole. Det var i den sidstnævnte institution, at H.C. Andersen kom til at gå i skole.

Eksemplerne smitter

I de øvrige fynske købstæder fulgte magistraterne og fattigforstanderne med i reformerne, og det kan ses af byfogedernes indberetninger, at der flere steder var planer om at få sat spinderivirksomhed for de fattige i gang.

Hurtigst var man i Assens, hvor man straks i 1789 rekvirerede kopier af Nyborgplanerne og kontaktede Fredericiafabrikken for at få en aftale med den om at aftage lokale produkter.

Den 9. december 1789 kunne myndighederne i Assens derefter med stiftamtets godkendelse udstede et reglement for en spindeanstalt, og reglementets første paragraf indeholder en klar programerklæring i god overensstemmelse med tidens tankegang – tilsat både gulerod og lidt pisk. Det hedder her:

»Da det her i byen anlagte uldspinderi er et privat anlæg, som ingen tvingende magt har for nogen, men til lige en veldædig anstalt, hvorved de fattige iblandt os, som hellere vil arbejde i stilhed og æde deres eget brød, end ved lediggang, betleri og laster gøre sig selv

eller deres børn elendige og foragtelserværdige, kunne erhverve sig fornødent udkomme; så flyder deraf: at ingen bliver tvunget til at betjene sig af denne næringsvej, men også: at den trængende, som ingen anden næringsvej har, og dog af dovenskab eller latterligt hovmod hellere vil betle og tilholde sine børn det samme, end arbejde og opdrage sine til gavnlige og hæderlige vindskibelighed, ikke kan vente sig nogen medlidenhed af retsindige iblandt hans medborgere, allermindst nogen adgang til den hjælp, undertegnede vor fattigkasse, i alderdoms og sygdoms tilfælde, kunne lade tilflyde værdige nødlidende.«

Anstalten kom i gang i 1790 og beskæftigede da knap en snes af byens fattige, og dette tal steg en smule i de følgende år. Fra 1792 fik den et årligt tilskud fra kommercekollegiet på 26 rigsdaler.¹³

I Middelfart fik man en lignende aftale med Fredericiamanufakturet, og en anstalt kom i gang i 1791, mens det i flere af de andre købstæder blev ved planerne, eller de blev først taget op igen, efter at 1803-lovgivningen var kommet på plads.¹⁴

I Svendborg blev planerne realiseret hurtigt, efter at 1803-ordningen var udstedt, og med stor effektivitet. Som foreskrevet i den nye ordning blev der i dagene 19.-21. december 1803, nedsat en fattigkommission, der afholdt en første serie møder, hvor de fattige, der hidtil havde fået hjælp, blev indplaceret i lovens tre tidligere nævnte kategorier. Så fulgte den 3. januar 1804, et møde hvor borgerne blev tilsagt til at møde på rådstuen, så der kunne foretages en påligning af fattigskatten for at få midler til den planlagte udvidelse af gruppen af modtagere og en forøgelse af den hjælp,

den enkelte kunne modtage. Det tredje møde i kommissionen fandt sted den 6. januar, og inden da havde kommissionen indhentet oplysninger fra og om alle, der ønskede at få hjælp, og kunne derefter opstille en liste over den fremtidige forsorg. Endelig på det fjerde møde den 11. januar blev der fremlagt en fuldt udarbejdet plan til en arbejdsanstalt, idet man ønskede at »skaffe de fattige af alle aldre nogen fortjeneste, som menes bedst at lade sig gøre ved arbejde i hør, blå og uld.« Anstalten kom i gang et stykke tid senere.¹⁵

Fra nødhjælpsarbejde til tvangsarbejde

De fynske arbejdsanstalter fortsatte deres virke et stykke ind i 1800-tallet, men med stærkt svingende aktivitetsniveau, for arbejdet var stærkt afhængigt af de enkelte fattigkommissioners ildhu med hensyn til at få gennemført intentionerne og også af, at man kunne finde de rette personer til den daglige ledelse.

På det lidt længere sigt kom der imidlertid et ideologisk opgør med anstalterne, idet den humane indstilling, som beskæftigelsesforanstaltningerne var udtryk for, afløstes af langt hårdere bestemmelser for ufrivilligt arbejdsløse.

Der var flere årsager til denne holdningsændring. For det første blev 1820'erne præget af en alvorlig økonomisk krise, der gjorde det vanskeligt at skaffe midler til de tilskud, der var nødvendige for at holde spindeanstalterne i gang.

For det andet ændredes det kommunale styre i 1830'erne og 1840'erne, så skatteyderne fik mere indflydelse på de kommunale budgetter end kongeligt udpegede embedsmænd, og valgreppen

blev begrænset til byernes middel- og overklasse, hvor der var en betydelig uvilje mod at betale skat. Så der skulle spares, hvor spares kunne.

For det tredje ændredes den almindelige økonomiske tankegang fra oplysningstidens grundlæggende ideer om, at staten i sin økonomiske politik skulle gribe regulerende og stimulerende ind i alle sider af samfundslivet, til en udpræget liberalisme, hvor statens opgaver blev stærkt begrænset. I stedet skulle et hovedsigte være at fjerne hindringer for det personlige initiativ, så enhver kunne blive sin egen lykkes smed og ikke falde samfundet til byrde.

For det fjerde opstod der en frygt for overbefolkning. Fra slutningen af 1700-tallet faldt dødeligheden, og den danske befolkning, der i de foregående århundreder kun var vokset meget moderat, begyndte nu en stadig vækst. Omkring denne tid vandt også de tanker frem, som englænderen Robert T. Malthus havde fremsat om, at levnedsmiddelproduktionen ikke ville kunne følge med befolkningsvæksten, og hvis en befolkning derfor ikke selv sørgede for at sætte fødselstallet ned, ville det ske gennem hungersnød, epidemier og krige. Befolkningsvæksten viste sig i Danmark i første halvdel af 1800-tallet ved, at især antallet af husmænd og arbejdsmænd voksede, og da det var potentielle fattighjælpsmodtagere, fandt man i de toneangivende kredse, at der burde gøres noget for at forhindre, at de sociale udgifter eksploderede. Et udslag af det var, at det i 1824 blev bestemt, at personer, der havde fået offentlig hjælp og ikke havde betalt den tilbage, kun kunne gifte sig, hvis fattigkommissionen i mandens forsørgelsessogn gav sin tilladelse til det.

Resultatet af denne nyorientering i socialpolitikken blev, at de foranstaltninger, der blev sat i værk, skulle være af en sådan karakter, at de fik dårligt stillede til i videst muligt omfang at undgå at blive afhængig af hjælp. Det skete bl.a. ved at bygge fattighuse med meget dårlige forhold for dem, der blev anbragt der.

Det ændrede syn betød også, at der ikke længere var plads til oplysningstidens nødhjælpsarbejder med beskæftigelse af personer, der mødte op af egen vilje og kunne fastholde deres bolig uden for anstalten, samtidig med at de kunne få hjælp oveni, hvis de ikke kunne tjene nok ved det offentligt subsidierede arbejde.

I stedet blev det til arbejde i fattighuset, og der blev tillige oprettet tvangsarbejdsanstalter, hvor de indsatte boede under fængselslignende forhold, og hvor omstændighederne var sådanne, at så godt som alle ville gøre deres yderste for at undgå at havne der.¹⁶

En stor del af 1800-tallets socialpolitik blev ved disse foranstaltninger præget af elendige forhold for samfundets dårligst stillede, og man skal frem til århundredets sidste årti, før der kom de første tilløb til de reformer, der i de følgende hundrede år skabte nutidens velfærdssamfund.

Noter

- 1 De bevarede dele af kommissionens akter findes i Danske Kancellis arkiv, Kommissionen ang. fattigvæsenets bedre indretning både i købstæderne og på landet 1787-95.
- 2 Endnu i 1792 forestillede man sig dog ikke, at udsættelsen skulle blive langvarig. I indledningen til en forordning fra dette år om forholdene i København hedder det, at der skal udgives »en almindelig anordning
- om fattigvæsenets bedre indretning i vort rige Danmark, hvilken med det første skal blive bekendtgjort.«
- 3 J.C. Tode: »Om en arbejdsanstalt i Nyborg«, *Iris og Hebe*, 1796, bd. 4, side 189-192.
- 4 Dette og en række andre dokumenter omkring arbejdsanstalten i Nyborg findes i kopi i LAO, Nyborg magistrats arkiv, Fattigkommissionens forhandlingsprotokol 1790-1864 samt i Regnskabsprotokol for Baggesens hospital 1790-1868.
- 5 Jf. Ejnar Pedersen: *Friderich Bagger til Julskov*, Nyborg 1919.
- 6 *Odense bys historie, næring og bystyre*, Odense 1700-1789, Odense 1983, side 249ff.
- 7 *Almeennyttige Samlinger*, 1788, side 147-75.
- 8 LAO, Odense amts arkiv, breve fra Odense by, 1791-93, brev af 3. august 1791.
- 9 LAO, Odense amts arkiv, breve fra Odense by, 1791-93, bilag til brev af 3. august 1791.
- 10 Jf. *Odense bys historie, Mod bedre tider, Odense 1789-1868*, Odense 1986, side 110ff.
- 11 LAO, Odense magistrats arkiv, forhandlingsprotokol for fattigkommissionen, 1793-1803, PM af 24. april 1793.
- 12 LAO, Odense magistrats arkiv, fattigvæsenensregnskaber 1800-04 og spinderiregnskab 1804.
- 13 LAO, Assens magistrats arkiv, dokumenter vedr. spindeanstalten.
- 14 Se f.eks. om udviklingen i Middelfart: Peter Dragsbo og Harriet Merete Hansen: *Middelfart fra færgeby til broby*, Odense 1996 side 131-133 og om planerne i Fåborg: LAO, Fåborg magistrats arkiv, diverse dokumenter vedr. fattigvæsen.
- 15 LAO, Svendborg magistrats arkiv, fattigkommissionens forhandlingsprotokol. Jf. også Henrik M. Jansen og Otto Jonassen: *Fattiggården. Træk af fattigforsorgens historie i Svendborg*, Svendborg, 1976, side 17ff.
- 16 Se om nogle af de planer af denne art, der fremkom på Fyn: Claus Schou: *Den trolleborske arbejdsanstalt*, Fynske Årbøger, 2000, side 59-71.